

সামাজিক স্তৰীকৰণ আৰু প্ৰত্যক্ষবাদী দৃষ্টিভংগী

সামাজিক স্তৰীকৰণ (Social Stratification) হৈছে সমাজ বিজ্ঞানৰ এক মৌলিক আৰু গুৰুত্বপূৰ্ণ ধাৰণা। সৰল অৰ্থত, ই হৈছে সমাজত পোৱা এক সাৰ্বজনীন ব্যৱস্থা যাৰ জৰিয়তে ব্যক্তি বা গোটবোৰক তেওঁলোকৰ সামাজিক মৰ্যাদা, ক্ষমতা, সম্পদ, আৰু সন্মানৰ ভিত্তিত বিভিন্ন স্তৰ বা শ্ৰেণীত বিভক্ত কৰা হয়। এই বিভাজনে এক উলম্ব (vertical) শ্ৰেণীবিন্যাসৰ সৃষ্টি কৰে, য'ত কিছুমান শ্ৰেণী ওপৰত আৰু কিছুমান তলত থাকে। স্তৰীকৰণৰ ৰূপবোৰ পৃথিৱীৰ বিভিন্ন সমাজত বিভিন্ন ধৰণে দেখা পোৱা যায়—যেনে, জাতি ব্যৱস্থা (Caste system), শ্ৰেণী ব্যৱস্থা (Class system), আৰু মধ্যযুগীয় ইউৰোপৰ সামন্ততান্ত্ৰিক স্তৰব্যৱস্থা (Estate system)। এই ব্যৱস্থাবোৰে সমাজৰ গাঁথনিত এনেদৰে গভীৰভাৱে প্ৰোথিত হৈ থাকে যে ই প্ৰজন্মৰ পৰা প্ৰজন্মলৈকে ব্যক্তিৰ জীৱন সম্ভাৱনা, সুযোগ-সুবিধা, আৰু সামাজিক সম্পৰ্কক প্ৰভাৱিত কৰে।

এতিয়া প্ৰশ্নটো হ'ল, এই বিভাজন কিয় হয়? ই সমাজৰ বাবে ক্ষতিকাৰক নে লাভজনক? এই প্ৰশ্নৰ উত্তৰতে প্ৰত্যক্ষবাদী (Functionalist) দৃষ্টিভংগীই এক সুকীয়া দৃষ্টিকোণ আগবঢ়ায়। প্ৰত্যক্ষবাদী সমাজবিজ্ঞানীসকলৰ মতে, সমাজ এখন এক জটিল জীৱ (organism)ৰ দৰে, যাৰ বিভিন্ন অংশই পৰস্পৰৰ লগত জড়িত হৈ সমগ্ৰ সমাজখনৰ স্থিৰতা আৰু সুস্থ কাৰ্য্যপ্ৰণালী বজাই ৰাখে। তেওঁলোকে সামাজিক স্তৰীকৰণক সমাজৰ এক গুৰুত্বপূৰ্ণ অংগ হিচাপে চায়। তেওঁলোকৰ দৃষ্টিত, এই বিভাজন কেৱল যে অপৰিহাৰ্য (inevitable) বা দৈবাৎভাৱে হোৱা এটা পৰিঘটনা নহয়, বৰঞ্চ সমাজৰ সুস্থভাৱে কাৰ্য্য সম্পাদন আৰু অস্তিত্ব টিকাই ৰাখিবলৈ ই একান্তই প্ৰয়োজনীয় (necessary)।

প্ৰত্যক্ষবাদীসকলে যুক্তি দাঙি ধৰে যে কোনো সমাজ সুশৃংখলভাৱে চলিবলৈ হ'লে তাত থকা বিভিন্ন গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা (roles) আৰু আসনসমূহ (positions) দক্ষ আৰু যোগ্য লোকৰ দ্বাৰা পূৰণ হোৱাটো অতি জৰুৰী। উদাহৰণস্বৰূপে, এখন সমাজ চলাবলৈ চিকিৎসক, অভিযন্তা, শিক্ষক, শাসক, পুৰোহিত আদি বিভিন্ন ধৰণৰ বিশেষজ্ঞৰ প্ৰয়োজন হয়। কিন্তু এই বিশেষ দক্ষতা আৰু জ্ঞান সোনকালে আয়ত্ব কৰিব পৰা বা প্ৰতিজন মানুহৰ মাজতে সমানভাৱে বিতৰণ হোৱা বিষয় নহয়। এই দক্ষতা অৰ্জন কৰিবলৈ দীৰ্ঘদিনীয়া প্ৰশিক্ষণ, কঠোৰ পৰিশ্ৰম, আৰু প্ৰায়ে ব্যয়বহুল শিক্ষাৰ প্ৰয়োজন হয়।

এতিয়া যদি সমাজে এনে এজন ব্যক্তিক, যিয়ে দীৰ্ঘ ন বছৰ কষ্ট কৰি চিকিৎসা বিজ্ঞান অধ্যয়ন কৰি এজন দক্ষ চিকিৎসক হিচাপে প্ৰতিষ্ঠিত হৈছে, আৰু এজন অদক্ষ শ্ৰমিকক একে পুৰস্কাৰ (যেনে একে আৰ্থিক মূল্য আৰু সামাজিক মৰ্যাদা) দিয়ে, তেন্তে কি হ'ব? তেন্তে কোনেও ইমান কষ্ট কৰি উচ্চ শিক্ষা গ্ৰহণ কৰিবলৈ আগ্ৰহী নহ'ব। ফলস্বৰূপে, চিকিৎসক, অভিযন্তা আদিৰ দৰে অত্যৱশ্যকীয় আসনসমূহ খালী পৰি থাকিব, আৰু সামগ্ৰিকভাৱে সমাজখনৰ কাৰ্য্যপ্ৰণালী ব্যাহত হ'ব। গতিকে, সমাজে স্বয়ংক্ৰিয়ভাৱে এটা ব্যৱস্থা গঢ়ি তোলে যাৰ জৰিয়তে অধিক গুৰুত্বপূৰ্ণ আৰু কঠিন কামবোৰ কৰিবলৈ অধিক পুৰস্কাৰ (বেছি আয়, ক্ষমতা, সন্মান) আগবঢ়োৱা হয়। এই অসম পুৰস্কাৰেই হৈছে সামাজিক স্তৰীকৰণৰ মূল ভেটি।

সেয়ে প্ৰত্যক্ষবাদী দৃষ্টিভংগী অনুসৰি, সামাজিক স্তৰীকৰণ বা অসমতা (inequality) কোনো সামাজিক ব্যৰ্থতা নহয়, বৰঞ্চ সমাজৰ এক সুস্থ আৰু উৎপাদনশীল কাৰ্য্য

(healthy and productive function) হিচাপে দেখা দিয়ে। ই সমাজখনৰ বাবে এনে এটা প্ৰণালী হিচাপে কাম কৰে যিয়ে নিশ্চিত কৰে যে সবাতোকৈ গুৰুত্বপূৰ্ণ আৰু দায়িত্বপূৰ্ণ পদসমূহ সবাতোকৈ যোগ্য আৰু প্ৰশিক্ষিত লোকৰ দ্বাৰা পূৰণ হৈ থাকে। এই প্ৰক্ৰিয়াটোৱে সমাজত স্থিৰতা (stability) আৰু শৃংখলা (order) বজাই ৰাখে, কাৰণ প্ৰত্যেকেই নিজৰ সামৰ্থ্য আৰু অৰিহণা অনুসৰি একোটা স্থান লাভ কৰে। এই দৃষ্টিভংগীত, স্তৰীকৰণ হৈছে এক প্ৰকাৰৰ "অদৃশ্য হাত"ৰ দৰে, যিয়ে সমাজৰ বিভিন্ন অংশক সঠিকভাৱে সজ্জিত কৰি ৰাখে আৰু ইয়াৰ সুচাৰুভাৱে কাৰ্য্যপ্ৰণালী নিশ্চিত কৰে।

এইদৰে, প্ৰত্যক্ষবাদীসকলে সামাজিক স্তৰীকৰণক এক সাৰ্বজনীন আৰু অপৰিহাৰ্য অনুষ্ঠান হিচাপে গণ্য কৰে, যিটো সমাজৰ স্থিৰতা আৰু উন্নতিৰ বাবে অত্যন্ত গুৰুত্বপূৰ্ণ। এই ধাৰণাটোৰ ওপৰত ভিত্তি কৰিয়েই ডেভিছ আৰু ম'ৰৰ দৰে পণ্ডিতে তেওঁলোকৰ বিখ্যাত তত্ত্ব প্ৰতিষ্ঠা কৰিছিল।

ডেভিছ আৰু ম'ৰৰ দৃষ্টিভংগী (Davis and Moore's Thesis)

১৯৪৫ চনত আমেৰিকান সমাজবিজ্ঞানী কিংছলে ডেভিছ (Kingsley Davis) আৰু উইলবাৰ্ট ম'ৰে (Wilbert Moore) "Some Principles of Stratification" শীৰ্ষক এখন প্ৰভাৱশালী প্ৰবন্ধ লিখি উলিয়ায়। এই প্ৰবন্ধটোৱেই প্ৰত্যক্ষবাদী দৃষ্টিভংগীৰ সবলতম আৰু সুসংহত ৰূপ দাঙি ধৰে। তেওঁলোকে প্ৰশ্নটো উত্থাপন কৰিলে: **প্ৰতিখন সমাজতে কিয় এনে এটা স্তৰীকৰণ ব্যৱস্থা থাকে?** তেওঁলোকৰ উত্তৰ আছিল: কাৰণ সামাজিক স্তৰীকৰণে এনে কিছুমান গুৰুত্বপূৰ্ণ কাম (functions) সম্পন্ন কৰে, যিবোৰ সমাজৰ অস্তিত্ব আৰু সুস্থ কাৰ্য্যপ্ৰণালীৰ বাবে অত্যাৱশ্যকীয়।

ডেভিছ আৰু ম'ৰৰ যুক্তিটো কেইটামান সুসংহত ধাৰণা বা পদক্ষেপৰ ওপৰত আধাৰিত। তলত প্ৰতিটো ধাৰণা উদাহৰণসহ বিশদভাৱে বুজোৱা হ'ল:

১. প্ৰতিটো সমাজতে কিছুমান আসন বা ভূমিকা আনবোৰতকৈ বেছি গুৰুত্বপূৰ্ণ (Societal Importance of Positions)

তেওঁলোকৰ প্ৰথম আৰু মৌলিক যুক্তিটো হ'ল: কোনো সমাজ সুশৃংখলভাৱে চলিবলৈ হ'লে কিছুমান নিৰ্দিষ্ট আসন (positions) বা ভূমিকা (roles) অতি গুৰুত্বপূৰ্ণ। এই ভূমিকাবোৰৰ ওপৰতেই গোটেই সমাজখনৰ সুস্থ কাৰ্য্যপ্ৰণালী নিৰ্ভৰ কৰে।

- **সহজ উদাহৰণ:** এখন সমাজত ৰান্ধনি, চাফাই কৰ্মী, আৰু চিকিৎসক — এই তিনিওটা ভূমিকাৰে প্ৰয়োজন আছে। কিন্তু সমাজখনৰ বাবে কোনটো সৰ্বাধিক গুৰুত্বপূৰ্ণ? ৰান্ধনি বা চাফাই কৰ্মীজন কেইদিনমানৰ বাবে অনুপস্থিত থাকিলে অসুবিধা হ'ব পাৰে, কিন্তু সেই সমস্যা সাময়িক। কিন্তু এজন দক্ষ চিকিৎসক নথকা সমাজ এখনৰ কথা চিন্তা কৰকচোন। ৰোগ-ব্যাদি মহামাৰীৰ ৰূপ ল'ব পাৰে, মানুহৰ জীৱন সংশয়ত পৰিব, আৰু সামগ্ৰিকভাৱে জনস্বাস্থ্যৰ চৰম অৱনতি ঘটিব। গতিকে, চিকিৎসকৰ ভূমিকাটো সমাজৰ বাবে অত্যাৱশ্যকীয় বা সৰ্বাধিক গুৰুত্বপূৰ্ণ বুলি গণ্য কৰা হয়।
- **অন্য উদাহৰণ:** এজন পুৰোহিত বা ধৰ্মগুৰুৱে সমাজত নৈতিক মূল্যবোধ আৰু আধ্যাত্মিকতা জগাই ৰাখে, এজন প্ৰশাসকে সমাজৰ শৃংখলা আৰু ন্যায় ব্যৱস্থা

পৰিচালনা কৰে, এজন অভিযন্তাই দেশৰ অট্টালিকা, দলং, পথ নিৰ্মাণ কৰে। এই ভূমিকাবোৰৰ গুৰুত্ব সমাজৰ বাবে অতি উচ্চ।

২. গুৰুত্বপূৰ্ণ আসনসমূহ পূৰণ কৰিবলৈ প্ৰয়োজনীয় প্ৰতিভা আৰু দক্ষতাৰ বণ্টন সীমিত (Limited Supply of Talent)

ডেভিছ আৰু ম'ৰে যুক্তি দিয়ে যে এই গুৰুত্বপূৰ্ণ আসনবোৰত বহিব পৰা ব্যক্তিৰ প্ৰয়োজনীয় প্ৰাকৃতিক প্ৰতিভা (talent) আৰু দক্ষতা (skill) প্ৰতিজন মানুহৰ মাজতে সমানভাৱে বিতৰণ হৈ থকা নাই। অতি কম সংখ্যক লোকৰহে এই উচ্চ পৰ্যায়ৰ কামবোৰ কৰিব পৰা সহজাত ক্ষমতা থাকে।

- **উদাহৰণ:** এজন সুদক্ষ অস্ত্ৰোপচাৰক (surgeon) হ'বলৈ কেৱল মেডিকেল কলেজৰ ডিগ্ৰী লৈ নহয়। তাৰ বাবে প্ৰয়োজন হাতৰ সুস্থিৰতা, জটিল পৰিস্থিতিত দ্রুত সিদ্ধান্ত ল'ব পৰা মানসিক ক্ষমতা, গভীৰ ধৈৰ্য্য, আৰু অগাধ জ্ঞান। এনে গুণাৱলী সকলোৰে মাজত দেখা নাযায়। একেদৰে, এজন প্ৰতিভাশালী বিজ্ঞানী বা দাৰ্শনিক হ'বলৈও এক অনন্য মানসিক দক্ষতাৰ প্ৰয়োজন, যিটো সাৰ্বজনীনভাৱে পোৱা নাযায়।

৩. এই দক্ষতা অৰ্জন কৰিবলৈ যথেষ্ট কষ্ট, ত্যাগ আৰু প্ৰশিক্ষণৰ প্ৰয়োজন (Cost of Training)

যিসকল ব্যক্তিৰ মাজত এই প্ৰয়োজনীয় প্ৰতিভা থাকে, তেওঁলোকেও সেই প্ৰতিভাক বিকশিত কৰি সমাজৰ বাবে উপযোগী দক্ষতাত পৰিণত কৰিবলৈ দীৰ্ঘদিনীয়া, কঠিন আৰু ব্যয়বহুল প্ৰশিক্ষণৰ মাজেৰে পাৰ হ'ব লগা হয়। এই সময়ছোৱাত তেওঁলোকে বহু ত্যাগ স্বীকাৰ কৰে।

• উদাহৰণ:

- **আৰ্থিক ত্যাগ:** এজন চিকিৎসকে (MBBS, MD) পঢ়ি ওলাবলৈ ন বছৰৰো অধিক সময় লাগে। এই সময়ছোৱাত তেওঁ অথবা তেওঁৰ পৰিয়ালে বহু ধন খৰচ কৰে। অথচ এই সময়ছোৱাত তেওঁ যদি এটা সাধাৰণ চাকৰিত সোমাই থাকিলহেঁতেন, তেন্তে তেওঁ ঘৰলৈ ধন পঠিয়াব পাৰিলেহেঁতেন। এইখিনিয়েই হৈছে তেওঁৰ 'সুযোগৰ খৰচ' (opportunity cost)।
- **মানসিক আৰু শাৰীৰিক ত্যাগ:** প্ৰশিক্ষণৰ সময়ছোৱাত তেওঁলোকে কঠোৰ পৰিশ্ৰম কৰে, নিশা জাগি পঢ়ে, বহু বিনোদন আৰু সামাজিক জীৱন ত্যাগ কৰে। প্ৰশিক্ষণ কালছোৱাত তেওঁলোকে উপাৰ্জনৰ পৰা বঞ্চিত হয়।
- **অন্য উদাহৰণ:** এজন IAS বিষয়া হ'বলৈ যি অক্লান্ত পৰিশ্ৰম আৰু বছৰৰ পিছত বছৰ ধৰি পঢ়া-শুনা কৰিব লাগে, সেয়াও এক বৃহৎ ত্যাগৰ কাহিনী।

৪. সেয়েহে, সমাজে অধিক পুৰস্কাৰৰ যোগান ধৰি লোকসকলক উৎসাহিত কৰিব লগা হয় (Societal Rewards as Incentive)

এতিয়া যদি এই দীৰ্ঘ আৰু কষ্টকৰ প্ৰশিক্ষণৰ অন্তত এজন চিকিৎসক বা IAS বিষয়াই সেই একে আৰ্থিক পুৰস্কাৰ আৰু সামাজিক মৰ্যাদা লাভ কৰে যি এজন কেৰাণী বা এজন দোকানীয়ে পায়, তেন্তে তেওঁলোকে ইমান কষ্ট কৰিবলৈ কিয় আগ্ৰহী হ'ব? যুক্তি হ'ল, সমাজখন

জীয়াই থাকিবলৈ হলে এই গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকাবোৰ যোগ্য লোকৰ দ্বাৰা পূৰণ হোৱাটো নিশ্চিত কৰাটো সমাজৰ বাবে অতি প্ৰয়োজনীয়।

সেয়েহে, সমাজে স্বয়ংক্ৰিয়ভাৱে এটা ব্যৱস্থা গঢ়ি তোলে য'ত অধিক গুৰুত্বপূৰ্ণ, অধিক কষ্টকৰ আৰু অধিক দায়িত্বপূৰ্ণ ভূমিকা গ্ৰহণ কৰা লোকসকলক **অধিক পুৰস্কাৰ (greater rewards)** দিয়া হয়। এই পুৰস্কাৰসমূহ তিনিটা প্ৰধান ধৰণৰ হয়:

1. **ভৌতিক সুবিধা (Material Goods):** উচ্চ আয়, ধন-সম্পত্তি, বিলাসী জীৱনযাপনৰ সুযোগ।
2. **ক্ষমতা (Power):** অন্য লোকক প্ৰভাৱিত কৰাৰ বা সিদ্ধান্ত লোৱাৰ অধিকাৰ।
3. **সন্মান (Prestige):** সমাজত উচ্চ মৰ্যাদা, সন্মান আৰু প্ৰতিপত্তি।

এই পুৰস্কাৰসমূহেই হৈছে সেই প্ৰণোদনা (incentives) যিয়ে প্ৰতিভাশালী লোকসকলক অধিক শিক্ষা আৰু কষ্টকৰ প্ৰশিক্ষণ গ্ৰহণ কৰি সমাজৰ বাবে অত্যাৱশ্যকীয় দায়িত্ব ল'বলৈ আগ্ৰহী কৰি তোলে।

ডেভিছ আৰু ম'ৰৰ সিদ্ধান্ত

তেওঁলোকৰ মতে, সামাজিক স্তৰীকৰণ হৈছে এই সমগ্ৰ প্ৰক্ৰিয়াৰে এক অপৰিহাৰ্য পৰিণাম। য'ত গুৰুত্বপূৰ্ণ কাম আৰু সীমিত প্ৰতিভা থাকে, তাত অৱশ্যে ই অসম পুৰস্কাৰৰ সৃষ্টি কৰিব। এই অসমতাই মানুহক অধিক পৰিশ্ৰমী হ'বলৈ, অধিক দক্ষ হ'বলৈ আৰু সমাজৰ বাবে অধিক অৰিহণা যোগাবলৈ উদগনি যোগায়।

গতিকে, ডেভিছ আৰু ম'ৰৰ দৃষ্টিত সামাজিক স্তৰীকৰণ বা অসমতা কোনো অন্যায় বা শোষণৰ ফল নহয়, বৰঞ্চ এক সাৰ্বজনীনভাৱে প্ৰয়োজনীয় প্ৰণালী, যিয়ে সমাজৰ সবাতোকৈ গুৰুত্বপূৰ্ণ আসনসমূহ সবাতোকৈ যোগ্য লোকৰ দ্বাৰা পূৰণ হোৱাটো নিশ্চিত কৰে আৰু ইয়াৰ জৰিয়তে সমাজখনৰ উন্নতি আৰু স্থিৰতা অক্ষুণ্ণ ৰাখে। এই অসম পুৰস্কাৰেই হৈছে সমাজখনক সুস্থ আৰু গতিশীল ৰখাৰ মূল চালিকা শক্তি। এই তত্ত্বই প্ৰত্যক্ষবাদী দৃষ্টিভংগীক এক শক্তিশালী আৰু সুসংহত ৰূপ প্ৰদান কৰে, যাৰ জৰিয়তে তেওঁলোকে সামাজিক স্তৰীকৰণক ন্যায্যতা প্ৰদান কৰিবলৈ চেষ্টা কৰে।

টেলকট পাৰ্চনছৰ (Talcott Parsons) দৃষ্টিভংগী

টেলকট পাৰ্চনছ আছিল আধুনিক সমাজবিজ্ঞানৰ অন্যতম প্ৰভাৱশালী তাত্ত্বিক আৰু তেওঁৰ কামে প্ৰত্যক্ষবাদী চিন্তাধাৰাক এক সুসংহত ৰূপ দিয়াত গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা পালন কৰিছিল। ডেভিছ আৰু ম'ৰৰ পূৰ্বেই ১৯৪০ চনত পাৰ্চনছে সামাজিক স্তৰীকৰণৰ ওপৰত নিজৰ মতামত আগবঢ়ায়। তেওঁৰ দৃষ্টিভংগী ডেভিছ আৰু ম'ৰতকৈ কিছু বেলেগ আছিল, যদিও মূলসুঁতিৰ ধাৰাটো একেই আছিল—স্তৰীকৰণ সমাজৰ বাবে কিয় অপৰিহাৰ্য।

মূল্যবোধৰ সন্মতি আৰু স্তৰীকৰণ (Value Consensus and Stratification)

পাৰ্চনছৰ মতে, সমাজত শৃংখলা আৰু স্থিৰতা বজাই ৰখাৰ মূল ভেটি হৈছে **মূল্যবোধৰ সন্মতি** (value consensus)। অৰ্থাৎ, সমাজৰ সদস্যসকলে ভাল-বেয়া, উচিত-অনুচিত আদি বিষয়ত প্ৰায় একে ধাৰণা পোষণ কৰে। সামাজিক স্তৰীকৰণ এই মূল্যবোধৰ পৰাই উদ্ভৱ হয়। তেওঁৰ মতে, স্তৰীকৰণ হৈছে সমাজৰ প্ৰচলিত মূল্যবোধ অনুসৰি ব্যক্তি বা গোটৰ মৰ্যাদা নিৰ্ধাৰণ কৰাৰ এক পদ্ধতি।

- **সফলতা আৰু পুৰস্কাৰ:** পাৰ্চনছৰ মতে, যিসকলে সমাজৰ মূল্যবোধৰ দৃষ্টিকোণৰ পৰা সফলভাৱে কাৰ্য্য সম্পাদন কৰে, তেওঁলোকক উচ্চ মৰ্যাদা প্ৰদান কৰা হয়। কাৰণ তেওঁলোকে সেই মূল্যবোধবোৰক নিজৰ জীৱনৰ মাজেৰে প্ৰতিফলিত কৰে আৰু সমাজৰ আদৰ্শ হিচাপে পৰিগণিত হয়। উদাহৰণস্বৰূপে, যদি কোনো সমাজত শিক্ষকক সৰ্বোচ্চ মূল্য দিয়া হয়, তেন্তে শিক্ষক, অধ্যাপক বা গৱেষকসকল উচ্চ মৰ্যাদাপ্ৰাপ্ত হ'ব। আনহাতে, যদি ধন-উপাৰ্জনক মূল্য দিয়া হয়, তেন্তে ব্যৱসায়ী বা উদ্যোগপতিসকল শীৰ্ষস্থানীয় হ'ব।
- **মৰ্যাদা (Prestige)ৰ গুৰুত্ব:** পাৰ্চনছে আৰ্থিক পুৰস্কাৰতকৈ **মৰ্যাদা বা সন্মানক** (prestige) বেছি গুৰুত্ব দিছিল। তেওঁৰ মতে, উচ্চ মৰ্যাদা পোৱাটোৱেই হৈছে মূল পুৰস্কাৰ, আৰু উচ্চ আয় বা ক্ষমতা সেই মৰ্যাদাৰ ফলত পোৱা গৌণ সুবিধা। ডেভিছ আৰু ম'ৰে দক্ষতা আৰু প্ৰশিক্ষণৰ কষ্টৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিয়াৰ বিপৰীতে, পাৰ্চনছে ব্যক্তিয়ে সমাজৰ মূল্যবোধৰ সৈতে কিমান ভালভাৱে খাপ খোৱালে তাৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰে।

চিকিৎসা পেছাৰ উদাহৰণ

পাৰ্চনছে তেওঁৰ তত্ত্ব বুজাবলৈ চিকিৎসা পেছাৰ (medical profession) উদাহৰণ দিছিল। তেওঁৰ মতে, সমাজই সুস্থতা আৰু জীৱনক সৰ্বোচ্চ মূল্য দিয়ে। চিকিৎসকসকলে ৰোগীক সুস্থ কৰি সেই মূল্যবোধ ৰক্ষা কৰাত অৰিহণা যোগায়। তেওঁলোকে অসুস্থতাৰ দৰে "সামাজিক বিচ্যুতি" (social deviance) চিনাক্ত কৰি সমাজলৈ স্বাভাৱিক অৱস্থা ঘূৰাই আনিবলৈ চেষ্টা কৰে। এই কাৰণতে তেওঁলোকক "সামাজিক নিয়ন্ত্ৰণৰ এজেণ্ট" (agents of social control) বুলিও অভিহিত কৰা হয়। এই গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা পালন কৰা বাবেই সমাজে তেওঁলোকক উচ্চ মৰ্যাদা, স্বায়ত্ত্বশাসন (autonomy), আৰু আৰ্থিক সুবিধা প্ৰদান কৰে। ৰোগীসকলে চিকিৎসকৰ কৰ্তৃত্ব মানি লৈ চিকিৎসা গ্ৰহণ কৰাটোও সমাজৰ শৃংখলা বজাই ৰখাৰে এক অংগ।

ডেভিছ-ম'ৰ আৰু পাৰ্চনছৰ মাজৰ পাৰ্থক্য

- **ডেভিছ-ম'ৰ** অধিক বাস্তৱমুখী আছিল। তেওঁলোকে যুক্তি দিছিল যে কঠিন প্ৰশিক্ষণ আৰু দক্ষতাৰ বাবে পুৰস্কাৰ দিয়া হয়। ই এক প্ৰকাৰৰ "যোগান আৰু চাহিদা" (supply and demand) ভিত্তিক যুক্তি।
- **পাৰ্চনছ** আছিল অধিক আদৰ্শমূলক (idealistic)। তেওঁৰ মতে, মূল্যবোধ আৰু সন্মানেই হৈছে স্তৰীকৰণৰ মূল চালিকা শক্তি। মানুহে ধনৰ বাবে নহয়, সন্মান আৰু প্ৰতিষ্ঠা লাভৰ বাবে কাম কৰে।

মেলভিন টুমিনৰ (Melvin Tumin) সমালোচনামূলক দৃষ্টিভঙ্গী

মেলভিন টুমিন আছিল প্রত্যক্ষবাদী দৃষ্টিভঙ্গীৰ এজন প্রধান সমালোচক। ১৯৫৩ চনত তেওঁ "Some Principles of Stratification: A Critical Analysis" শীৰ্ষক প্রবন্ধত ডেভিছ আৰু ম'ৰৰ তত্ত্বৰ ওপৰত কঠোৰ সমালোচনা চলায়। টুমিনৰ যুক্তি আছিল যে স্তৰীকৰণ ইমান সহজ আৰু ইতিবাচক নহয় যিমান ডেভিছ আৰু ম'ৰে দাঙি ধৰিছে। তেওঁ তত্ত্বটোৰ কেইবাটাও দিশত প্রশ্ন তুলিছিল।

১. গুৰুত্বপূৰ্ণ পদ নিৰ্ধাৰণৰ প্রশ্ন (What is "Functionally Important"?)

ডেভিছ আৰু ম'ৰে কৈছে যে কিছুমান পদ আনতকৈ বেছি গুৰুত্বপূৰ্ণ। টুমিনে প্রশ্ন তুলিলে, কোনে ঠিক কৰে যে কোনটো পদ গুৰুত্বপূৰ্ণ? তেওঁৰ মতে, এয়া এক আত্মগত (subjective) কথা। যিসকল লোক সমাজৰ ওপৰৰ স্তৰত আছে, তেওঁলোকেই নিজৰ পদবোৰক গুৰুত্বপূৰ্ণ বুলি প্রচাৰ কৰে আৰু সেই অনুপাতে উচ্চ পুৰস্কাৰ লাভ কৰে। উদাহৰণস্বৰূপে, এজন টেলিভিছন তাৰকাই (reality star) যি কম শিক্ষিত আৰু সমাজলৈ তেনেই কম অৰিহণা যোগায়, তেওঁ এজন শিক্ষক বা চিকিৎসকতকৈ বহুগুণে বেছি ধন আয় কৰে। ইয়াত ডেভিছ-ম'ৰৰ যুক্তি খাটে নেকি? টুমিনে এই বৈষম্যসূচক উদাহৰণ দাঙি ধৰি তত্ত্বটোৰ দুৰ্বলতা দেখুৱায়।

২. প্রতিভাৰ অভাৱৰ প্রশ্ন (Scarcity of Talent)

ডেভিছ-ম'ৰে যুক্তি দিছিল যে গুৰুত্বপূৰ্ণ কাম কৰিবলৈ প্রয়োজনীয় প্রতিভা কম লোকৰ মাজত সীমিত। টুমিনে এই মত পোনপটীয়াকৈ প্রত্যাছান জনায়। তেওঁ কয়, "আমি কেনেকৈ জানো যে কম লোকৰ মাজত প্রতিভা সীমিত? যেতিয়া সমাজখনেই বহু লোকক শিক্ষা আৰু প্রশিক্ষণৰ পৰা বঞ্চিত ৰাখে, তেতিয়া তেওঁলোকৰ প্রতিভা বিকশিত হোৱাৰ সুযোগেই নাপায়"।

উদাহৰণ স্বৰূপে এজন দৰিদ্ৰ পৰিয়ালৰ অতি মেধাৱী ছাত্ৰই যদি ভালকৈ পঢ়াৰ সুযোগ নাপায়, তেন্তে তেওঁৰ প্রতিভা কেতিয়াও বিকশিত নহ'ব। আনহাতে, এজন ধনী পৰিয়ালৰ কম মেধাৱী ছাত্ৰই সুযোগ-সুবিধা লৈ ডাক্তৰ বা অভিযন্তা হ'ব পাৰে। গতিকে, **প্রতিভাৰ অভাৱতকৈ সুযোগৰ অভাৱেই** ডাঙৰ কাৰণ। স্তৰীকৰণ ব্যৱস্থাই নিজেই এটা ভাগ্যৰ চক্ৰ সৃষ্টি কৰে, য'ত ধনীৰ ল'ৰা ধনী হয় আৰু গৰিবৰ ল'ৰা গৰিব হৈ থাকে।

৩. প্রশিক্ষণৰ কষ্টৰ প্রশ্ন (Cost of Training)

টুমিনে ডেভিছ-ম'ৰৰ এই যুক্তিও মানি ল'ব নোখোজে যে কঠিন প্রশিক্ষণৰ বাবে বেছি পুৰস্কাৰ দিয়া হয়। তেওঁ কয় যে প্রশিক্ষণৰ সময়ছোৱাত কৰা ত্যাগ সকলোৰে বাবে একে নহয়। এজন ধনী পৰিয়ালৰ ল'ৰাই পাঢ়ি থকা সময়ছোৱাত পৰিয়ালৰ পৰা আৰ্থিক সাহায্য পায়, কিন্তু এজন গৰিব ল'ৰাই সেই একে সময়ছোৱাত পৰিয়াল চলাবৰ বাবে চাকৰি কৰিবলগীয়া হয়। গতিকে, গৰিব ল'ৰাই অধিক ত্যাগ কৰিও সেই পুৰস্কাৰ পোৱাটো সহজ নহয়। ইয়াৰ উপৰিও, টুমিনে প্রশ্ন কৰে যে চিকিৎসক আৰু শিক্ষকৰ দৰে পদৰ মাজৰ আয়ৰ ব্যৱধান ইমান বেছি হোৱাটো প্রয়োজনীয় নে? চিকিৎসকৰ কাম শিক্ষকতকৈ ৫০ গুণ বা ১০০ গুণ বেছি গুৰুত্বপূৰ্ণ নে?

৪. স্তৰীকৰণৰ নেতিবাচক কাৰ্য্য (Dysfunctions of Stratification)

টুমিনৰ আটাইতকৈ গুৰুত্বপূৰ্ণ অৰিহণা আছিল যে তেওঁ স্তৰীকৰণৰ **নেতিবাচক দিশবোৰ** (dysfunctions) ৰ ওপৰত আলোকপাত কৰে। ডেভিছ-মৰে কেৱল ইতিবাচক দিশবোৰহে দেখুৱাইছিল। টুমিনৰ মতে, স্তৰীকৰণ ব্যৱস্থাই:

- বহু মেধাৱী লোকৰ প্ৰতিভা নষ্ট কৰে, কাৰণ তেওঁলোকে সুযোগ নাপায়।
- সমাজত শত্ৰুতা আৰু অশান্তিৰ সৃষ্টি কৰে, কাৰণ তলৰ স্তৰৰ লোকসকল ক্ষুব্ধ হৈ থাকে।
- সমাজৰ সম্পদসমূহ অমূলকভাৱে ব্যৱহাৰ কৰে, য'ত কম গুৰুত্বপূৰ্ণ কামতো বেছি ধন খৰচ হয়।

পাৰ্চনছ আৰু টুমিনৰ মতামত দুয়োটাই প্ৰত্যক্ষবাদী দৃষ্টিভংগীক অধিক সমৃদ্ধ কৰিছে। **পাৰ্চনছৰ মতে** স্তৰীকৰণ কেৱল অৰ্থনৈতিক কাৰণতে নহয়, বৰঞ্চ আমাৰ ভাগৰা মূল্যবোধ আৰু সন্মানৰ আকাংক্ষাৰ ফলতো হয়। আনহাতে, **টুমিনৰ মতে** এই ব্যৱস্থটো ইমান নিখুঁত নহয়; ইয়াত অন্যায়, শোষণ আৰু সুযোগৰ অভাৱে ডাঙৰ ভূমিকা লয়। টুমিনৰ সমালোচনাই পিছলৈ সংঘাত তত্ত্ব (Conflict Theory)ৰ ভেটি শক্তিশালী কৰাত অৰিহণা যোগায়, যিয়ে সামাজিক স্তৰীকৰণক শোষণ আৰু ক্ষমতাৰ অসম বিতৰণ হিচাপে চায়।

প্ৰত্যক্ষবাদী দৃষ্টিভংগীৰ সমালোচনা (Criticism of the Functionalist Perspective)

প্ৰত্যক্ষবাদী দৃষ্টিভংগী, বিশেষকৈ ডেভিছ আৰু ম'ৰে আগবঢ়োৱা স্তৰীকৰণৰ তত্ত্ব, সমাজ বিজ্ঞানৰ ইতিহাসত অন্যতম বিতৰ্কিত তত্ত্ব। যদিও ই দীৰ্ঘদিন ধৰি প্ৰভাৱশালী হৈ আছে, ইয়াৰ বহু দিশতে সমালোচনা হৈছে। সমালোচকসকলে যুক্তি দৰ্শায় যে এই তত্ত্বটো অতি সৰলীকৃত (oversimplified), প্ৰতিগতভাৱে দুৰ্বল (methodologically weak), আৰু বৰ্তমানৰ সামাজিক বৈষম্যক ন্যায্যতা প্ৰদান কৰাৰ এক প্ৰয়াসহে। তলত মূল সমালোচনাসমূহ দাঙি ধৰা হ'ল:

১. চক্ৰীয় যুক্তিৰ সমস্যা (The Problem of Circular Logic)

এই তত্ত্বৰ বিৰুদ্ধে উপস্থাপিত আটাইতকৈ শক্তিশালী সমালোচনা হ'ল যে ই এক চক্ৰীয় যুক্তি (circular logic)ৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত। তত্ত্বমতে, কোনো এটা পদ বা পেছাৰ গুৰুত্ব (functional importance) কেনেকৈ নিৰ্ণয় কৰিব? ডেভিছ আৰু ম'ৰেৰ উত্তৰ আছিল—ইয়াক পোৱা পুৰস্কাৰৰ পৰিমাণেৰে (অৰ্থাৎ আয়, ক্ষমতা, সন্মান) আমি ইয়াৰ গুৰুত্ব বুজিব পাৰো। অৰ্থাৎ, যি পদক বেছি পুৰস্কাৰ দিয়া হয়, সেয়া বেছি গুৰুত্বপূৰ্ণ।

এতিয়া সমস্যাটো হ'ল, এই যুক্তি এটা বৃত্তৰ দৰে ঘূৰি থাকে। আমি প্ৰথমে জানিব বিচাৰিছিলো যে কিয় কিছুমান পদক বেছি পুৰস্কাৰ দিয়া হয়। তাৰ উত্তৰত তেওঁলোকে ক'লে—কাৰণ সেইবোৰ বেছি গুৰুত্বপূৰ্ণ। আকৌ সুধিলো—কেনেকৈ জানিলো যে সেইবোৰ বেছি গুৰুত্বপূৰ্ণ?

তেওঁলোকে ক'লে—কাৰণ সেইবোৰক বেছি পুৰস্কাৰ দিয়া হয়। অৰ্থাৎ, **গুৰুত্ব = পুৰস্কাৰ, আৰু পুৰস্কাৰ = গুৰুত্ব** — এইদৰে যুক্তিটো এটা বন্ধ চক্ৰত পৰি ৰয়।

- **উদাহৰণস্বৰূপে:** এজন চলচ্চিত্ৰ তাৰকা বা এজন ক্ৰিকেট খেলুৱৈৰ আয় এজন বিশ্ববিদ্যালয়ৰ অধ্যাপক বা এজন গৱেষক বিজ্ঞানীতকৈ বহুগুণে বেছি। ডেভিছ-ম'ৰৰ যুক্তি অনুসৰি, ইয়াৰ অৰ্থ হ'ব যে চলচ্চিত্ৰ তাৰকাৰ ভূমিকা বিজ্ঞানীতকৈ সমাজৰ বাবে বহুগুণে গুৰুত্বপূৰ্ণ। কিন্তু বাস্তৱত এনে নহ'বও পাৰে। ইয়াৰ পৰিৱৰ্তে, হয়তো বজাৰ ব্যৱস্থা, জনপ্ৰিয় সংস্কৃতিৰ চাহিদা, বা মিডিয়াৰ প্ৰভাৱৰ বাবে এনে হৈছে। গতিকে, পুৰস্কাৰ আৰু গুৰুত্বৰ মাজত পোনপটীয়া সম্পৰ্ক থকাটো সদায় সঁচা নহয়।

২. প্ৰজন্মগত স্থানান্তৰ আৰু সুযোগৰ বৈষম্য (Intergenerational Transmission and Inequality of Opportunity)

প্ৰত্যক্ষবাদী তত্ত্বই ধৰি লৈছে যে প্ৰত্যেকেই নিজৰ প্ৰতিভা আৰু কঠোৰ পৰিশ্ৰম অনুসৰি সমাজত স্থান লাভ কৰিবলৈ মুক্ত (meritocracy)। অৰ্থাৎ, সকলোৰে বাবে একে ধৰণৰ প্ৰতিযোগিতামূলক পৰিৱেশ আছে। কিন্তু সমালোচকসকলে যুক্তি দৰ্শায় যে বাস্তৱতা ইয়াতকৈ বহু জটিল।

এই তত্ত্বই এটা প্ৰজন্মৰ পৰা আনটো প্ৰজন্মলৈ বৈষম্যৰ স্থানান্তৰক (intergenerational transmission of inequality) উপযুক্তভাৱে বুজাব নোৱাৰে। এজন ধনী ব্যক্তিৰ সন্তানে তেওঁৰ পিতৃ-মাতৃৰ পৰা উত্তৰাধিকাৰী সূত্ৰে ধন-সম্পত্তি, উচ্চ শিক্ষাৰ সুযোগ, সামাজিক সংযোগ (social network), আৰু সাংস্কৃতিক মূলধন (cultural capital) লাভ কৰে। আনহাতে, এজন দৰিদ্ৰ শ্ৰমিকৰ সন্তানে এই সুবিধাবোৰৰ পৰা বঞ্চিত হয়।

- **বাস্তৱ উদাহৰণ:** কলেজত পঢ়া দুজন ছাত্ৰৰ কথা ভাবক। এজনৰ পিতৃ এজন সফল চিকিৎসক, আনজনৰ পিতৃ এজন দিন হিচাপে কাম কৰা শ্ৰমিক। দুয়োৰে মাজত সমান বুদ্ধিমত্তা থাকিলেও, প্ৰথমজন ছাত্ৰই পায়—ভাল টিউশ্যন, পঢ়াৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় সকলো সামগ্ৰী, চিকিৎসক হোৱাৰ বাবে পৰামৰ্শ আৰু প্ৰেৰণা, আৰু পঢ়াত মন দিবলৈ সম্পূৰ্ণ সময়। দ্বিতীয়জন ছাত্ৰই পঢ়াৰ লগতে হয়তো পৰিয়াল চলাবলৈও কাম কৰিব লগা হয়, ভালকৈ পঢ়াৰ পৰিবেশ নাপায়, আৰু উচ্চ শিক্ষাৰ বিষয়ে পৰামৰ্শ দিবলৈ কাষত কোনো নাথাকে। ফলস্বৰূপে, প্ৰথমজন ছাত্ৰই ডাক্তৰ হোৱাৰ সম্ভাৱনা বহু বেছি। ইয়াত প্ৰতিভাৰ অভাৱ নাছিল, আছিল **সুযোগৰ অভাৱ**। প্ৰত্যক্ষবাদী তত্ত্বই এই প্ৰাৰম্ভিক সুযোগৰ বৈষম্যক (initial inequality of opportunity) উপেক্ষা কৰে।

৩. সংঘাত আৰু শোষণৰ ভূমিকাক উপেক্ষা (Ignoring the Role of Conflict and Exploitation)

প্ৰত্যক্ষবাদী দৃষ্টিভংগীয়ে সমাজক এক সন্মতি (consensus) আৰু সহযোগিতাৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত এক সংগঠন হিচাপে চায়। কিন্তু সমালোচকসকলৰ মতে, ই সমাজত থকা শোষণ, ক্ষমতাৰ অপব্যৱহাৰ, আৰু শ্ৰেণী সংঘাতৰ ওপৰত গুৰুত্ব নিদিয়।

মাৰ্ক্সবাদী (Marxist) দৰ্শনমতে, সামাজিক স্তৰীকৰণ হৈছে এক শোষণৰ ব্যৱস্থা, য'ত এক শ্ৰেণীয়ে (ধনী পুঁজিপতি) আন শ্ৰেণীৰ (শ্ৰমিক) শ্ৰম শোষণ কৰি নিজৰ সম্পদ বঢ়ায়। স্তৰীকৰণ কেৱল সমাজৰ প্ৰয়োজনীয়তাৰ বাবে হোৱা নাই, বৰঞ্চ এক শ্ৰেণীয়ে আন শ্ৰেণীৰ ওপৰত নিজৰ কৰ্তৃত্ব (domination) বজাই ৰাখিবলৈ ইয়াক ব্যৱহাৰ কৰে।

- **ঐতিহাসিক উদাহৰণ:** ঔপনিবেশিক কালছোৱাত ব্ৰিটিছ শাসকে ভাৰতীয় সমাজত নিজৰ শাসন সুদৃঢ় কৰিবলৈ জাতি ব্যৱস্থা (caste system) আৰু সামন্ততান্ত্ৰিক কাঠামোৰ দৰে স্তৰীকৰণক ব্যৱহাৰ কৰিছিল। ই সমাজৰ বাবে "প্ৰয়োজনীয়" আছিল নে ব্ৰিটিছ সাম্ৰাজ্যবাদৰ বাবে "লাভজনক" আছিল? প্ৰত্যক্ষবাদী দৃষ্টিভঙ্গীয়ে শোষণ আৰু ক্ষমতাৰ এই মাত্ৰাটো বুজাত ব্যৰ্থ হয়।

৪. গতিশীলতাৰ প্ৰশ্ন (The Question of Social Mobility)

ডেভিছ আৰু ম'ৰৰ তত্ত্বই সমাজক এক স্থিতিশীল আৰু সুসংহত ব্যৱস্থা হিচাপে চায়, য'ত প্ৰত্যেকেই নিজৰ স্থানত সন্তুষ্ট। কিন্তু বাস্তৱ সমাজত সামাজিক গতিশীলতা (social mobility) এক জটিল পৰিঘটনা। বহু সময়ত মেধা আৰু কঠোৰ পৰিশ্ৰম থকা সত্ত্বেও লোকসকলে ওপৰৰ স্তৰলৈ যাব নোৱাৰে, কাৰণ তাত বাধা হৈ থিয় দিয়ে জাতি, ধৰ্ম, লিংগ, বা শ্ৰেণীৰ প্ৰতিৰোধ।

- **উদাহৰণ:** আমেৰিকাৰ সমাজত "আমেৰিকান সপোন" (American Dream) শব্দটো বহু প্ৰচলিত, অৰ্থাৎ কঠোৰ পৰিশ্ৰম কৰিলে যিকোনো লোকে সফল হ'ব পাৰে। কিন্তু গৱেষণাই দেখুৱায় যে আৰ্থিক অৱস্থা আৰু পিতৃ-মাতৃৰ শিক্ষাই সন্তানৰ ভৱিষ্যত নিৰ্ণয়ত ডাঙৰ ভূমিকা লয়। তলৰ স্তৰৰ পৰা ওপৰলৈ উঠি অহা লোকৰ সংখ্যা অতি নগণ্য। এই দুৰ্বল গতিশীলতাই প্ৰত্যক্ষবাদী তত্ত্বৰ দাবীক প্ৰত্যাহ্বান জনায় যে স্তৰীকৰণ ব্যৱস্থাই প্ৰত্যেকেকে নিজৰ মেধা অনুসৰি স্থান দিয়ে।

৫. সাংস্কৃতিক আপেক্ষিকতাৰ প্ৰশ্ন (The Issue of Cultural Relativity)

প্ৰত্যক্ষবাদী তত্ত্বই ধৰি লৈছে যে "গুৰুত্বপূৰ্ণ" পদৰ সংজ্ঞা সকলো সমাজতে একে। কিন্তু বাস্তৱত, একে সমাজৰ বিভিন্ন সময়ত বা বিভিন্ন সমাজত "গুৰুত্বপূৰ্ণ" বুলি বিবেচিত পদবোৰ সলনি হয়।

- **ঐতিহাসিক উদাহৰণ:** মধ্যযুগীয় ইউৰোপত ধৰ্মীয় পুৰোহিতসকল আছিল সৰ্বোচ্চ মৰ্যাদাসম্পন্ন। আজিৰ তাৰিখত আধুনিক ধৰ্মনিৰপেক্ষ সমাজত তেওঁলোকৰ মৰ্যাদা বহু পৰিমাণে কমি গৈছে। একেদৰে, যুদ্ধৰ সময়ত সেনাপতি বা সৈনিকৰ মৰ্যাদা বৃদ্ধি পায়, কিন্তু শান্তিৰ সময়ত তেওঁলোকৰ গুৰুত্ব কমি যায়। গতিকে, গুৰুত্বপূৰ্ণ পদৰ ধাৰণাটো সময় আৰু পৰিস্থিতি সাপেক্ষে সলনি হয়, যিটো ডেভিছ আৰু ম'ৰৰ সাৰ্বজনীন তত্ত্বই সঠিকভাৱে ধৰি ৰাখিব নোৱাৰে।

৬. নেতিবাচক কাৰ্য্য (Dysfunctions)ৰ উপেক্ষা

ডেভিছ আৰু ম'ৰে কেৱল স্তৰীকৰণৰ ইতিবাচক কাৰ্য্যসমূহৰ (functions) ওপৰত গুৰুত্ব দিছিল—যেনে, দক্ষ লোকক উৎসাহিত কৰা, সমাজৰ গুৰুত্বপূৰ্ণ আসন পূৰণ কৰা ইত্যাদি। কিন্তু টুমিনে যিদৰে দেখুৱাইছিল, স্তৰীকৰণৰ বহু নেতিবাচক কাৰ্য্য (dysfunctions)ও আছে।

- **নেতিবাচক কাৰ্য্যৰ উদাহৰণ:**
 - **অপ্ৰেৰণা (Demotivation):** তলৰ স্তৰৰ লোকসকলে যেতিয়া উপলব্ধি কৰে যে তেওঁলোকে যিমানৈ কষ্ট নকৰক, ওপৰলৈ যোৱাৰ পথ বন্ধ, তেতিয়া তেওঁলোকে কাম কৰাৰ প্ৰেৰণা হেৰুৱায়।

- **সামাজিক অস্থিৰতা (Social Instability):** গভীৰ বৈষম্যই সমাজত শত্ৰুতা, হিংসা, আৰু অশান্তিৰ সৃষ্টি কৰে। ইয়াৰ উদাহৰণ আমি ফ্ৰান্সৰ বিপ্লৱ বা ৰাছিয়াৰ বিপ্লৱত দেখিবলৈ পাইছো।
- **মেধাৰ অপচয় (Wastage of Talent):** দৰিদ্ৰ পৰিয়ালৰ মেধাৱী ল'ৰা-ছোৱালীয়ে সুযোগ নোপোৱাত তেওঁলোকৰ প্ৰতিভা নষ্ট হৈ যায়, যিটো সমাজৰ বাবে এক বৃহৎ লোকচান।

এই সমালোচনাসমূহৰ পৰা স্পষ্ট হয় যে প্ৰত্যক্ষবাদী দৃষ্টিভংগী, বিশেষকৈ ডেভিছ আৰু ম'ৰৰ তত্ত্ব, সামাজিক স্তৰীকৰণৰ এক সম্পূৰ্ণ আৰু নিৰপেক্ষ ব্যাখ্যা দিবলৈ সক্ষম হোৱা নাই। ই স্তৰীকৰণক ন্যায্যতা প্ৰদান কৰিবলৈ চেষ্টা কৰে যদিও ক্ষমতা, শোষণ, সুযোগৰ বৈষম্য, আৰু ঐতিহাসিক পৰিস্থিতিৰ দৰে গুৰুত্বপূৰ্ণ দিশবোৰ উপেক্ষা কৰে। টুমিন, ডাহৰেণ্ডৰ্ফ (Dahrendorf), আৰু মাৰ্ক্সবাদী সমালোচকসকলৰ অৱদানে এই তত্ত্বৰ সীমাবদ্ধতা উন্মোচন কৰি পেলায়, আৰু স্তৰীকৰণৰ অধিক সমালোচনাত্মক আৰু বাস্তৱমুখী বিশ্লেষণৰ পথ মুকলি কৰি দিয়ে। তথাপিও, প্ৰত্যক্ষবাদী দৃষ্টিভংগী ইয়াৰ ঐতিহাসিক গুৰুত্বৰ বাবে আৰু পৰৱৰ্তী তত্ত্বসমূহৰ বাবে এক বিপৰীতমুখী আধাৰ (counterpoint) হিচাপে সমাজবিজ্ঞানত এক গুৰুত্বপূৰ্ণ স্থান দখল কৰি আছে।

সামাজিক স্তৰীকৰণৰ প্ৰত্যক্ষবাদী দৃষ্টিভংগী, বিশেষকৈ ডেভিছ, ম'ৰ আৰু পাৰ্চনছৰ অৱদান, সমাজবিজ্ঞানৰ ইতিহাসত এক গুৰুত্বপূৰ্ণ স্থান দখল কৰি আছে। এই দৃষ্টিভংগীয়ে সামাজিক অসমতা বা স্তৰীকৰণক কেৱল এক অপৰিহাৰ্য অনিষ্ট হিচাপে নাচাই, বৰঞ্চ সমাজৰ সুস্থ কাৰ্য্যপ্ৰণালী আৰু স্থিৰতাৰ বাবে ইয়াক এক প্ৰয়োজনীয় ব্যৱস্থা হিচাপে ব্যাখ্যা আগবঢ়ায়। ডেভিছ আৰু ম'ৰে দেখুৱাইছিল যে গুৰুত্বপূৰ্ণ সামাজিক পদসমূহ যোগ্য লোকৰ দ্বাৰা পূৰণ হোৱাটো নিশ্চিত কৰিবলৈ অসম পুৰস্কাৰৰ এক প্ৰণালী গঢ় লৈ উঠে, আৰু এই প্ৰণালীয়েই স্তৰীকৰণৰ জন্ম দিয়ে। অন্যহাতে, পাৰ্চনছে এই আলোচনালৈ মূল্যবোধ আৰু সন্মানৰ মাত্ৰা সংযোজন কৰি দেখুৱায় যে স্তৰীকৰণ কেৱল বস্তুগত লাভ-লোকচানৰ গণনা নহয়, বৰঞ্চ সামাজিক মূল্যবোধৰ প্ৰতিফলনো।

কিন্তু মেলভিন টুমিনকে ধৰি বহু সমালোচকে এই দৃষ্টিভংগীৰ সীমাবদ্ধতা উন্মোচন কৰি দেখুৱাইছে। তেওঁলোকৰ মতে, প্ৰত্যক্ষবাদী দৃষ্টিভংগী অতি সৰলীকৃত, চক্ৰীয় যুক্তিৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত, আৰু বৰ্তমানৰ সামাজিক বৈষম্যক ন্যায্যতা প্ৰদান কৰাৰ এক প্ৰয়াসহে। এই তত্ত্বই ক্ষমতাৰ অসম বিতৰণ, শোষণ, সুযোগৰ বৈষম্য, আৰু প্ৰজন্মগত স্থানান্তৰৰ দৰে গুৰুত্বপূৰ্ণ দিশসমূহ উপেক্ষা কৰে। টুমিনৰ সমালোচনাই পিছলৈ সংঘাত তত্ত্বৰ (Conflict Theory) ভেটি শক্তিশালী কৰাত অৰিহণা যোগায়, যিয়ে সামাজিক স্তৰীকৰণক শোষণ আৰু ক্ষমতাৰ অসম বিতৰণ হিচাপে চায়।

গতিকে, সামগ্ৰিকভাৱে এই কথা স্পষ্ট হয় যে সামাজিক স্তৰীকৰণৰ প্ৰত্যক্ষবাদী ব্যাখ্যা ইয়াৰ আংশিক সত্যতা থকা সত্ত্বেও এক সম্পূৰ্ণ আৰু নিৰপেক্ষ বিশ্লেষণ দিবলৈ সক্ষম হোৱা নাই। ই স্তৰীকৰণৰ কিয় আৰু কেনেকৈ ভাৱে অস্তিত্ব আছে তাৰ এটা অংশৰ ব্যাখ্যা দিয়ে, কিন্তু

ইয়াত জড়িত জটিলতা, অন্যায় আৰু সংঘাতৰ দিশসমূহ বুজাত ব্যৰ্থ হয় । তথাপিও, এই দৃষ্টিভংগী ইয়াৰ ঐতিহাসিক গুৰুত্ব আৰু পৰৱৰ্তী তত্ত্বসমূহৰ বাবে এক বিপৰীতমুখী আধাৰ (counterpoint) হিচাপে সমাজবিজ্ঞানৰ পাঠ্যক্রমত এক গুৰুত্বপূৰ্ণ স্থান দখল কৰি আছে । আধুনিক সমাজবিজ্ঞানীসকলে প্ৰত্যক্ষবাদী, সংঘাতমূলক, আৰু অন্যান্য দৃষ্টিভংগীৰ সংমিশ্ৰণ ঘটাইহে সামাজিক স্তৰীকৰণৰ অধিক বাস্তৱমুখী আৰু সামগ্ৰিক ধাৰণা গঢ়ি তোলাৰ প্ৰয়াস কৰে ।